

TOPONIMLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARIGA DOIR

Davranov G'olibjon Sayfiddin o'g'li,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti
golibjondavranov84@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada maktab darsliklaridagi ayrim toponimlar, ularning qo'llanishi, shuningdek, toponimlarning xalq dostonlaridagi qo'llanishi va ahamiyati, dostonlarda qo'llangan toponimlar orqali o'quvchida o'z tug'ilgan joyiga muhabbat uyg'otish haqida fikr bildiriladi.

Kalit so'zlar. Toponim, toponimika, tarixiy toponimlar, geografik toponimlar, onomastika, Amudaryo, Sirdaryo, xalq dostonlari, atama.

YER ISIMLERININ METODOLOJIK ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Davranov Golibjon Seyfiddin oğlu,
Özbekistan-Finlandiya pedagoji enstitüsü yüksek lisans öğrencisi

Özet. Makale, okul ders kitaplarındaki bazı yer adları, kullanımları, yer adlarının halk destanlarında kullanımı ve önemi ve destanlarda kullanılan yer adları aracılığıyla okuyucuya doğum yeri sevgisini aşılması üzerine yorum yapıyor.

Anahtar kelimeler. Toponim, tarihsel toponimler, coğrafi toponimler, onomastik, Amudarya, Syrdarya, halk destanları, sıfat.

ОТНОСИТЕЛЬНО СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТОПОНИМОВ

Давранов Галибджан Сайфиддин оглы,
магистрант Узбекско-Финского педагогического института

Аннотация. В статье дается обзор некоторых топонимов в школьных учебниках, их использования, а также использования и значения топонимов в народных былинах, привитие ученику любви к родному месту через топонимы, использованные в былинах.

Ключевые слова. Топоним, топонимика, исторические топонимы, географические топонимы, ономастика, Амударья, Сырдарья, народные былины, термин.

ON THE METHODOLOGICAL FEATURES OF TOPONYMS

Davranov Golibjon Sayfiddin ugli,
master's student of the Uzbek-Finnish pedagogical institute

Annotation. The article comments on some toponyms in school textbooks, their use, as well as the use and significance of toponyms in folk epics, and the instilling in the reader a love of his place of birth through toponyms used in the epics.

Keywords. Toponym, historical toponyms, geographical toponyms, onomastics, Amudarya, Syrdarya, folk epics, adjective.

Mamlakatimizda "Bugungi globallashuv davrida har bir mustaqil davlat o'z milliy manfaatini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy"[1] bo'lgan hozirgi bir sharoitda ishlab chiqilgan toponimik siyosat toponimika sohasini ilmiy-nazariy va amaliy yo'nalishlarda jiddiy rivojlantirishni ham talab etadi. Mustaqillik sharofati bilan o'zbek tilshunosligi yo'nalishida ham ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyalari kengaydi. Jumladan, nomlar tarixi va kelib chiqishini o'rganuvchi onomastika sohasida ham ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Joy nomlari, ya'ni toponimikani o'rganish ham onomastik tadqiqotlar sirasiga kiradi. O'zbek toponimikasi sohasi bo'yicha salmoqli ishlar olib borilmoqda.

Toponimika (yun. topos – joy va onyma – ism, nom) – onomastikaning joy nomlari (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo'lishi yoki yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish va o'zgarishini, tarixiy-etimologik manbalari va grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishini, tarqalish hududlari hamda atalish sabablarini o'rganuvchi bo'limi. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui – toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi [2:85 b.].

Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so'zlar singari til qonuniyatlariga bo'ysunadi, lekin o'zining paydo bo'lishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo'lib, ma'lum darajada boshqa guruh so'zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo'lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko'proq saqlangan bo'ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg'uloti, qazilma. boyliklar, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi [3:45 b.].

Toponimlar – bu joylarning, geografik hududlarning, shahar va qishloqlarning nomlarini ifodalaydigan so'zlar. Ular nafaqat yer yuzasining xaritalarini tuzishda, balki bir millat yoki xalqning madaniyati, tarixi va identifikatsiyasida muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada toponimlar, ularning kelib chiqishi, turlari va ijtimoiy ma'nolari haqida so'z yuritiladi.

Toponimlarni deyarli barcha manbalar – ilmiy, rasmiy, badiiy, publitsistik va tarixiy asarlarda, shuningdek, xalq og'zaki ijodi na'munalarida uchratamiz. Har bir holatda foydalanilgan joy nomlari ijodkor tomonidan ma'lum maqsadlarda, o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda qo'llaniladi.

Toponimlar tilning lug'at boyligiga kiradi. Biroq joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan juda farq qiladi. Bu farq toponimlarning ko'p vaqtlardan buyon tilda mavjudligida, ko'p komponentlilikida, ya'ni har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra ko'p komponentlardan iborat bo'lishida, toponimlarning yasashida o'zaro bog'liq otlar bo'lishida namoyon bo'ladi. Toponimlarni yaratishda shu tilga xos lingvistik vositalardan foydalaniladi. Lekin shu bilan birga, har bir tilda toponim yaratishning o'ziga xos vositalari mavjud, ya'ni ma'lum qo'shimchalar (affiksalar) va so'zlar toponimlarni yaratishga mo'ljallangan bo'ladi. Bugungi tilshunosligimizda ham bunday so'z va qo'shimchalar ko'plab uchraydi. Masalan: "iston", "zor", "loq" kabi qo'shimchalar, "obod", "daryo", "ko'l" kabi so'zlar shular jumlasidandir.

Toponimlarning kelib chiqishi ko'plab omillarga bog'liq. Tarixiy voqealar, tabiiy sharoitlar, milliy urf-odatlar va hatto diniy e'tiqodlar toponimlarga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zbek toponimlarida ko'pincha "beg", "qora", "tepa" kabi elementlar uchraydi, bu ularning kelib chiqishini aks ettiradi[4:110 b.]

Toponimlar to'g'risida fikr yuritilganda, albatta, xalq dostonlarida toponimlarning qo'llanishi va mohiyatiga alohida to'xtalib o'tish zarur.

Xalq dostonlari milliy madaniyat va tarixi, urf-odatlari hamda xalqning ko'ngil ayni kishi his-tuyg'ularini ifodalaydigan asarlardir. Bu dostonlarda toponimlar muhim rol o'ynadi. Ular nafaqat joylarni belgilash, balki tarixiy voqealar va xalqning ruhiy holatini aks ettiradi. Dostonlarda uchraydigan toponimlar bir necha turga bo'linadi:

Geografik toponimlar: Daryolar, tog'lar, o'lka va shahar nomlari. Masalan, "Amudaryo", "Sirdaryo" kabi nomlar doston qahramonlarining sayohatlari va janglari joyidagi muhitni ko'rsatadi. Dostonlardagi toponimlar qahramonlar hayotidagi voqea va hodisalarga juda muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, O'g'uz qabilasiga mansub bo'lgan dostonlarda Sirdaryo va Amudaryo nomlari bilan bog'liq voqealar qahramonlarning janglari va urushlariga alohida ta'sir ko'rsatadi [5:153 b.].

"Alpomish" dostonida ham buning guvohi bo'lishimiz mumkin:

...Yoz bo'lsa, yaylovim **Amu** yoqasi,

Meni bilsang, qo'ng'irot elning to'rasi.

Ko'qamish ko'lidani suqsur uchirdim,

Suqsurni izlagan lochin bo'lamani.

Tarixiy toponimlar: Dostonlardan kelib chiqib, tarixiy shaxslar yoki voqealar bilan bog'liq joylar. Bunday toponimlar xalq xotirasini saqlab qoladi va avlodlar uchun tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Dostonlarda toponimlar ko'pincha xalq hayotiga, urf-odatlariga va tarixiga bo'lgan bog'liqlikni aks ettiradi. Masalan, "Alpomish" dostonida doston qahramonlari o'z vatanlarini, tug'ilib o'sgan joylarini maqtashadi, bu esa tinglovchilarda o'z tarixiy joylariga bo'lgan sevgi va g'urur tuyg'ularini yanada orttiradi. Geografik toponimlar dostonlardagi voqealar va xarakterlarning rivojlanishiga turtki beradi. Odatda, ma'lum bir hudud yoki joyning nomi ma'lum bir muhitni va voqealarni ifodalaydi. Bu holat xalq dostonlarini yanada jonli va qiziqarli qiladi. [6:44 b.] Jumladan, "Ravshan" dostoniga nazar tashlaydigan bo'lsak, Ravshanbekning safarga chiqishdagi jumladan toponimlar o'rinli qo'llanganini ko'ramiz:

*Tomosha qing **Chambilning** shunqorini,
Mindi yigit Jiyronqushday otini,
Yig'latib otasi – Hasan mardini,
Qon yig'latib xon Dalliday suluvni,
Ravshan izlar bo'ldi **Shirvon** yurtini.*

Chambil – dostonlardagi afsonaviy yurt nomi. *Chambil* degan etnonim ham mavjud. Bu nom bugungi kunda ham saqlanib qolgan[8:129 b.].

Yoki mashhur "Alpomish" dostonida ham toponimlar o'rinli qo'llanganini ko'rib o'tishimiz mumkin:

*Xudoyim saqlagay bandani omon,
G'arib qulga egam bo'lgay mehribon.
Xolsanilla duo qildim bul zamon,
Sog' borib, salomat kelgin, Alpinjon.
El ko'chirib, **Olatovdan** oshirdim,
Ulug'lanib, ostonaga bosh urdim,
Borgin, emikdoshim, Haqqa topshirdim...*

Bu jumladan shuni ko'rishimiz mumkinki, "*Olatov*", "*Olatog'*" – qorli baland tog'. Asli *ola* rang ma'nosida emas, balkim *ulug'* (*ulu*) so'zining fonetik variant bo'lib, "*yuksak*", "*baland*" demakdir [7:196-197 b.].

Kichik bir tahlilimizdan xulosa qilish mumkinki, Toponimlar insoniyat tarixining ajralmas qismidir. Ular joylarning, u yerda yashovchi xalqlar hayotining, madaniyatining aks-sadosidir. Har bir toponim o'zining alohida hikoyasini, urf-odatlarini va tarixini tushuntiradi. Shuning uchun toponimlarni o'rganish nafaqat geografiya, balki tarix, madaniyat va antropologiya sohalarida ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 21- oktyabrdagi PF-5850-sonli «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni // www.lex.uz
2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 85 b.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Наврўз, 2017. – 45 б.
4. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики – результат многолетнего изучения географических названий. Москва, 1974. – 110 б.
5. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. Қашқадарё вилояти кишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009. – 153 б.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. – Т.: "Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси" Давлат нашриёти, 2004. – 44 б.

7. Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – 196 б.
8. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари). –Т.: Ўқитувчи, 1988. – 129 б.